
Rozhovor

Ideály humanitní dnes?

Rozhovor s Josefem Zumrem nejen o 100. výročí založení první republiky a 90. narozeninách...

Olga Baranová (OB): *Pane doktore, v letošním roce si připomínáme čtená tzv. osmičková výročí. I Filosofický časopis by k jejich oslavě rád přispěl, chystáme samozřejmě publikace odborných statí. Pokud by Vám to však nevadilo, náš rozhovor by mohl být veden v méně oficiálním a osobnějším duchu. Především proto – doufám, že to nezmiňuji nevhodně –, že jste jen o 10 let mladší než první Československá republika, jejíž 100. výročí založení oslavíme na podzim...*

Josef Zumr (JZ): Souhlasím s Vaším návrhem, i když se domnívám, že „pamětnický formát“ by příslušel spíše orálněhistorickému než filosofickému časopisu. Pro jednu však snad při této příležitosti můžeme udělat výjimku.

OB: *Nejprve bych se tedy ráda zeptala, zda máte nějaké osobní vzpomínky vážící se k druhé dekádě tzv. první Československé republiky. Je např. pravda, že většina občanů považovala stát i jeho představitele za „své“, že ve veřejném i osobním životě byl kladen větší důraz na mravní étos, jehož základem je koneckonců vždy filosofická norma?*

JZ: Většinu druhé dekády první republiky jsem prožil jako žáčec základní školy, nejdříve na vesnici a potom ve víceméně maloměstských poměrech historického Tábora. V obou případech to bylo v ovzduší, kde nám učitelé vštěpovali nenásilným způsobem úctu a lásku k republice a jejím prezidentům a podporovali naši hrdost na to, že žijeme právě v Československu. To byl základní pocit, který v nás nevzbuzoval žádné pochybnosti. V mém případě to navíc velmi silně podporovalo i působení Sokola, které dnes vnímám nejen jako zdroj vlasteneckých citů, ale i jako zdroj vědomí povinnosti svou zemi bránit. Sám jsem byl vystaven vlivu sokolského prostředí dříve, než jsem si to začal uvědomovat. Moje maminka byla cvičitelkou sokolských dorostenek, a nemajíc komu své dítě svěřit, brávala mě s sebou do cvičebních hodin. Tím

ovšem také na druhou stranu u dorostenek potenciálně rozvíjela i budoucí mateřské city. (Tehdejší přísná segregace bohužel nedovolovala, abych cvičení dorostenek mohl navštěvovat také v pozdějším jinošském věku...!)

OB: *K první republice se často váže přídomek „masarykovská“. Je nepochybné, že TGM sehrál rozhodující roli při jejím vzniku a později se stal jejím neodmyslitelným symbolem. Je zajímavé, že takového úspěchu dosáhl muž, kterého bychom dnešním jazykem mohli nazvat veřejným intelektuálem. Přes veškeré své zásluhy by se však univerzitní profesor bez pomoci dalších lidí prezidentem-osvoboditelem stát nemohl...?*

JZ: První republika skutečně vznikla na ideovém základě, který jí poskytl T. G. Masaryk. Tím ovšem není řečeno, že zásluhy jeho spolupracovníků o vznik republiky můžeme podceňovat. Sám Masaryk prohlásil, že bez Edvarda Beneše by republika těžko vznikala. A čteme-li válečnou korespondenci mezi oběma muži, musíme dát Masarykovi za pravdu. Veškerá vyjednávací, organizační a do značné míry i diplomatická práce spočívala na Benešovi. Stejně tak nelze podceňovat ani činnost M. R. Štefánika. Když jsem ve druhé polovině 30. let osobně začínal vnímat politický život v republice, stál Masaryk již vysoko nad politickou přítomností a s obavou jsme sledovali stav jeho zdraví. Skutečným symbolem republiky se tak pro mne stal Edvard Beneš.

Poprvé jsem ho velice zblízka spatřil brzy po jeho zvolení prezidentem, když jsme ho jako žáci obecné školy ve špalíru vítali před poděbradským zámkem. A od jara 1937, kdy jsme se s rodiči přestěhovali do Tábora, mávali jsme spontánně panu prezidentovi, když o víkendech projížděl městem do svého venkovského sídla v Sezimově Ústí. Špalír policistů a četníků, kteří stáli podél silnice několik stovek metrů od sebe z Prahy až do ústecké vily, jsme vůbec nechápali jako bezpečnostní ochranu, ale jako samozřejmou počtu hlavě státu – stejně jako zástupy občanů, které pana prezidenta spontánně vítaly.

Naposledy jsem Edvarda Beneše, už jako občana, nikoli prezidenta, ale pro nás stále hlavu státu, viděl v září 1938, dva dny před jeho odletem do Velké Británie. Plavili jsme se se spolužáky po Lužnici – a právě když jsme v loďce projížděli kolem zahrady u jeho vily, viděli jsme prezidentskou dvojici procházející se parkem... Jen jsme si smutně mávali na rozloučenou, byť my jsme tenkrát netušili, že je to na dlouhou dobu poslední osobní pozdrav. Ale byl jsem pak shodou okolností i u toho, když jsme v polovině května 1945 po dlouhém exilu vítali návrat československého prezidenta v Praze.

OB: *Zažil jste bohužel i mnichovskou dohodu, období tzv. druhé republiky, protektorát... Myslíte si, že mají pravdu ti, kdo dnes říkají, že trpným přijetím Mni-*

chova dali Čechoslováci najevo, že jim na vlastním státu vlastně nezáleží? Jaká byla například atmosféra při mobilizacích? To patrně člověku ze vzpomínek nevyumizí?

JZ: Rok 1938 začal znepokojivou událostí: invazí nacistických vojsk do Rakouska. Naši odpovědí byla částečná mobilizace čs. armády. Otec jako příslušník hraničářského pluku narukoval do bunkru nedaleko Chomutova. Když se zanedlouho situace uklidnila, pozval nás s maminkou k návštěvě a prohlídce pevnosti. Nálada ve vojsku byla bojovná. Ne tak doma. U nás v domě dočasně bydlela sestra pana domácího, která s manželem uprchla z Rakouska a připravovala se k odjezdu do Izraele. Přemlouvala bratra, aby ji i s rodinou následoval. Odmítl s tím, že jsou přece Češi a jejich domov je v republice. Nikdo z nich Osvětim nepřežil, s jeho chlapci jsem chodil do školy... Jako jednoznačná manifestace síly a odhodlání pak v červnu v Praze vyzněl Všesokolský slet. Alegorickou scénou obrany republiky, nazvanou *Přísaha republiky*, mám dodnes před očima. Brzy poté následovala záříjová všeobecná mobilizace, tentokrát již v napjaté mezinárodní atmosféře. Otec nás už do bunkru nezval. Doma jsme svorně – nehledě na dřívější vzájemnou nevraživost – sokolící i skauti roznášeli do domácností výzvy úřadů a cvičili se v používání plynových masek.

Zklamání z mnichovské dohody a z postoje našich spojenců bylo zdrcující. Část Čechů přestala věřit prezidentu Benešovi – a někteří z nich posléze podlehli i klerofašistické antidemokratické propagandě. Edvard Beneš byl přesvědčen, že momentální rozpoutání války s nacistickým Německem by bylo pro Čechy fatální, a navíc by mohlo nevhodně přeskupit poměr sil v Evropě. Věřil, že po počátečních úspěších Hitlerovy taktiky dojde k rozložení sil tak, jak ho známe, a že protihitlerovská koalice včetně Československa nacistické Německo porazí. Těžko říci, zda byl Benešův plán státnickou intuicí nebo racionálním kalkulem, ale v každém případě zachránil velkou část Čechů, ne-li většinu, před vyhubením. A našlo se dost Čechů, kteří protinacistickým odbojem doma i na evropských frontách potom zachránili čest svého národa. Benešovi kritikové, mezi nimi i tak významní, jako byl Jan Patočka, si podle mého názoru tuto skutečnost dostatečně neuvědomují.

OB: A květen 1945? To byla nepochybně především velká radost. Nesl se důraz na obnovení republiky v masarykovsko-benešovském duchu? Nebo už tam zaznívaly i jiné tóny? Vy jste v té době nastoupil na vysokoškolská studia. Jaká tehdy panovala na Univerzitě Karlově atmosféra?

JZ: Květen 1945 přivítala většina národa s obrovským nadšením a s touhou budovat republiku na staronových základech. Masarykovské ideály a státo-

tvorné principy nadále zůstávaly v platnosti a nové vládnoucí politické síly se k nim hlásily. Prohloubeny však byly ve sféře ekonomické a sociální. První republika provedla rozsáhlou pozemkovou reformu jako „odčinění Bílé hory“. Tentokrát byl na řadě i velkopřumyslový kapitál a prezident Beneš s většinovým souhlasem podepsal potřebné znárodňovací dekrety. Opět se potvrdilo, že velké válečné konflikty vyvolávají nejen národnostní, ale i sociální tenze. Lidé většinou očekávají, že oběti, ke kterým je doba vyzvala, dojdou ocenění. A jejich představy pochopitelně často nekorespondují s předválečnými uspořádáními. Ve společnosti tehdy velice silně rezonoval ideál sociálně spravedlivé společnosti. Přesvědčivé vítězství levice v prvních svobodných volbách všechny tyto změny garantovalo. Předmětem politického sváru se tato opatření stávala až později, zejména s blížícím se únorem 1948.

Se souhlasem většiny české populace byla řešena i česko-německá otázka, nadto garantovaná rozhodnutím vítězných mocností. Zejména pod vlivem válečných událostí a brutálních postupů nacistické mašinérie, jež v období heydrichiády vyvrcholily celosvětově odsouzeným vyhlazením Lidic a Ležáků, docházelo v poválečném období bohužel i k politováníhodným excesům na české straně, jež byly později amnestovány. Nezbyvá než konstatovat, že masarykovská koncepce – založená na předpokladu, že i stát národnostně a jazykově smíšený je na demokratických základech nejen životaschopný, ale může se právě díky pluralitě rozvíjet způsobem přínosným pro všechny své občany – byla nejen brutálně potlačena za války, ale nestala se ani vůdčí ideou poválečné doby.

V takovéto atmosféře probíhalo naše studium na vysokých školách. K nám, prvním poválečným maturantům, se připojilo i několik ročníků z doby, kdy byly české vysoké školy nacisty násilně uzavřeny. Není divu, že kapacita vysokoškolských budov na příliš studentů nestačila a že musel vypomoci i onen pověstný stan na Letné. Filosofická fakulta tento nápor studentů i s minimem administrativního personálu jakžtakž zvládala, i když ve velké posluchárně bývala obsazena všechna místa – třeba i na podlaze. To se stávalo zvláště na přednáškách oblíbených profesorů, obvykle překračujících ve svých výkladech obor svých předmětů, jako byli Jan Blahoslav Kozák, Arnošt Kolman, Václav Černý, Bohumil Mathesius, Otakar Odložilík a další.

OB: Po roce 1948 se masarykovsko-benešovský odkaz dlouho nepřipomínal. Nastalo dlouhé období mlčení a potlačování demokratických svobod.

JZ: Únor 1948 bývá označován jako „komunistický puč“. Je známo, že byl vyvrcholením sporů ve vládě mezi tzv. demokratickými ministry a ministry komunistickými, podporovanými částí sociální demokracie. Demise demokratických ministrů na vládní funkci, která byla znamením jejich bezrad-

nosti se vzniklou situací, postavila prezidenta Beneše do těžkého dilematu, buď postupovat ústavní cestou a demisi přijmout, nebo konflikt dále vystupňovat. Prezident dal přednost ústavnímu řešení, a tím umožnil Gottwaldovi zbavit se oponentů a prosazovat s novou vládou socializaci stalinského typu. Byť jsem s poválečným vývojem víceméně sympatizoval, chápal jsem tehdejší události jako útok proti demokracii. Účastnil jsem se vášnivých debat na fakultě a také protestního studentského pochodu po Starém Městě přes Václavské náměstí, který rozehnaly pořádkové síly.

Nabízí se otázka, zda byla možná jiná alternativa. Teoreticky, a snad i prakticky se otevírala cesta, kterou se vydala Jugoslávie. K tomu však, nehledě na možné mezinárodní komplikace, chyběla československým komunistům politická odvaha a schopné teoretické mozky (tandem Tito – Kardelj). Místo toho začala rychle postupovat stalinizace celého společenského života – pro nás intelektuály byla bolestná zvláště v kulturní oblasti. Mohli jsme jen závidět, když na sjezdu jugoslávských spisovatelů v roce 1952 vystoupil nositel Nobelovy ceny, spisovatel Miroslav Krleža s hlubokou kritikou tzv. socialistického realismu jako závazné tvůrčí metody a s obhajobou moderního evropského umění. Trochu tohoto ovzduší jsme si mohli také užít, když se v 60. letech dočasně podařilo navázat spolupráci s jugoslávskými filozofy...

OB: *Je-li už zmíněna filosofie, mohu se Vás nyní zeptat, jaká byla Vaše cesta k vlastní filosofické práci? Víím, že jste byl jako jeden z prvních aspirantů přijat do Kabinetu pro filosofii nově založené Československé akademie věd, ze kterého v roce 1957 vznikl Filosofický ústav. Jakým tématům jste se především věnoval?*

JZ: Oficiálním cílem tehdy založeného kabinetu bylo zkoumání dějin českého filosofického myšlení, samozřejmě s aktuálními přesahy. Dá se říci, že na rozdíl od většiny našich tehdejších kolegů jsme tomuto tématu zůstali věrni po celý svůj profesní život jen Robert Kalivoda, Irena Šnebergová a já. Nemohu v tomto krátkém rozhovoru zabíhat do podrobností, tak snad jen uvedu, že v roce 1963 jsme Robert Kalivoda a já jako spolueditoři publikovali první díl *Antologie z dějin československé filosofie*, na jejímž druhém vydání v 80. letech jsme se ovšem již oficiálně podílet nemohli – a já jsem tedy na něm spolupracoval již jen tajně.

1 Podrobněji se tomuto tématu věnuje rozhovor, který při příležitosti životního jubilea vedli s J. Zumrem R. Kanda a J. Mervart. Viz Landa, I. – Mervart, J. a kol., *Imagince a forma. Mezi estetickým formalismem a filosofií emancipace. Studie Josefu Zumrovi*. Praha, Filosofia 2018, s. 323–369. Pozn. red.

Osobně jsem se věnoval nejprve českým radikálním demokratům, později pak především herbartismu, filosofii Ladislava Klímy,² meziválečné tradici marxistické estetiky a strukturalismu – zvláště při zpracovávání posledně jmenovaných témat jsem se dostával do střetů s tehdejší oficiální ideologií. Zabýval jsem se tehdy mimo jiné estetickými a literárněvědnými otázkami a polemizoval jsem dlouhodobě s vládnoucím kánonem tzv. socialistického realismu právě v konfrontaci se strukturalismem, který se mi jevil jako mnohem svobodnější a tvůrčí pojetí, nesloužící trpně ideologii. V roce 1968 jsem se spolupodílel na uspořádání velké mezioborové konference o strukturalismu v Brně. V témže roce se nám na půdě Akademie věd také podařilo ustavit interdisciplinární tým pro studium českého myšlení, který však byl v období normalizace rozehrán.

Filosofický ústav byl v období tzv. normalizace postižen nejvíce ze všech složek akademie, musela z něj, včetně mě, odejít prakticky třetina vědeckých pracovníků. Nakonec byl dokonce úplně zrušen a po sloučení s jinými pracovišti přešla část jeho zbývajících pracovníků do nově ustaveného Ústavu pro filosofii a sociologii. V následujících téměř dvou desetiletích, kdy jsem žil jako „svobodný badatel“ na volné noze, jsem se vedle „životodárného“ překládání věnoval zkoumání vlivu antiky na české myšlení 19. století a ideovému odkazu T. G. Masaryka, což jsem pak využil jako dlouholetý předseda kuratoria obnoveného Ústavu T. G. Masaryka.

OB: Po krátkém svobodném nadechnutí šedesátých let, kdy jste se aktivně podílel na činnosti radikálně demokratického proudu Pražského jara, tedy nastala éra normalizace, léta během kterých jste se ani Vy, ani mnozí Vaši kolegové nemohli soustavně věnovat vědecké práci, publikovat...

JZ: Nerad bych se detailně věnoval právě tomuto období. Raději bych se zastavil u tématu dějinných křižovatek, dějinných výročí, chcete-li. Jaký mají vlastně v dějinách tyto uzlové body význam, z jakých pozic je můžeme hodnotit? Jako filosofové můžeme snad také trochu spekulovat: Kdyby se po roce 1948 podařilo Československu vydat jinou než stalinistickou cestou, patrně by nemuselo dojít k Pražskému jaru s jeho tragickými důsledky. A můžeme si tedy položit i otázku, zda bylo nutné, aby se posléze dvacet let po Pražském jaru v reakci na marasmus normalizace naše společnost vydala cestou „divokého“ kapitalismu? A tázat se dále, zda bylo možné před čtvrt stoletím zabránit rozpadu společného státu Čechů a Slováků? Či zda bychom se v domácím společensko-politickém diskursu dokázali například razantněji argumentač-

2 V tomto čísle Filosofického časopisu přinášíme v rubrice Documenta philosophiae text J. Zumra z r. 1967 věnovaný Ladislavu Klímovi: Filosof hrdé lidskosti. Pozn. red.

ně vypořádat s obhajobou „humanitárního bombardování“ Jugoslávie, s tímto podivným oxymórem, který není právě ve stylu českých dějin?

Nepochybně si důležité dějinné události připomínáme prostřednictvím výročí, avšak vždy si také právě při těchto příležitostech můžeme pokládat otázky, zda vše, k čemu došlo ve zlomových okamžicích a také po nich, muselo proběhnout právě tak, jak se to nakonec stalo, a zda náš osobní podíl na dění byl správný a dostatečný. Masarykův „realism“ se sice opíral o přísný determinismus, nevylučoval však aktivní zasahování do dějin, kterému on sám koneckonců zasvětil skoro celý svůj život.

OB: Raději bych opustila půdu filosofických spekulací. Spíše mi prosím dovolu položít jednu otázku, která se primárně netýká letošních výročí. I Vy jste byl proskribován, musel jste opustit svou vědeckou práci, do budovy bývalého Filosofického ústavu, ze kterého jste byl vyhozen, jste podle svých vlastních slov nevstoupil dlouhých 18 let. Shodou okolností se nicméně náš rozhovor odehrává v místnosti, kde jsme v hektickém lednu 1990 společně sedávali nad přípravou prvního dvojčísla Filosofického časopisu, kterým byla úspěšně zahájena jeho renaissance. Číslo bylo okamžitě rozebráno, od té doby jste nepřetržitě zástupcem šéfredaktora... Jak Vy osobně vzpomínáte na dobu, kdy jste se po sametové revoluci stal ředitelem obnovovaného Filosofického ústavu? Pro nás v redakci je samozřejmě důležitá především Vaše klíčová role při obnově Filosofického časopisu, ale zároveň si uvědomujeme, že to vše probíhalo v mnohem širším kontextu nově se strukturující instituce. V té době jste nejen schvaloval ustavování nových oddělení, ale například i založil nakladatelství Filosofia... Mohl byste k tomuto širšímu kontextu říci pár slov?

JZ: Mou snahou ve funkci ředitele obnovovaného Filosofického ústavu bylo plnit tři hlavní úkoly: 1. Umožnit pracovníkům, kteří museli opustit ústav při čistkách na počátku tzv. normalizace, návrat k vědecké práci z často nedůstojných pracovních podmínek. 2. Obnovit nebo rozšířit kontakty s odborným děním v hlavních světových filosofických střediscích, a to jak prostřednictvím vědecké produkce, tak osobních styků – v míře, ve které to tehdy omezené materiální podmínky dovolovaly. 3. Navázat na vynikající pracovní výsledky ústavu dosažené zejména během šedesátých let a jejich značný domácí i zahraniční ohlas (Kosík, Kalivoda, Patočka). Velkou oporou těchto úspěchů byl také Filosofický časopis, řízený v šedesátých letech Milanem Průchou. Je třeba ocenit, že všechny tři zmíněné úkoly začal od počátku devadesátých let Filosofický časopis opět velmi dobře plnit, a to s postupně obnovovanou redakční radou v čele s šéfredaktorem Petrem Horákem a s duší celé redakce, výkonnou redaktorkou – tedy Vámi.

OB: *Doufejme, že všechny ty roky někdy i nesnadného úsilí nevyznějí nadarmo... Děkuji Vám za slova uznání, pane doktore. Na závěr bych se už jen zeptala, zda se domníváte, že i dnes je odkaz první republiky a jejich „ideálů humanitních“ stále aktuální? Nebo je to pro nás už jen jedno z mnoha poučení historie?*

JZ: Po dlouhá desetiletí trvala neblahá situace týkající se jak objektivního hodnocení dvaceti let, po které první Československá republika trvala, tak přístupnosti vlastního myšlenkového a literárního odkazu jejího zakladatele, T. G. Masaryka. Druhý zmiňovaný problém se dnes daří odstraňovat především zásluhou pražských a brněnských masarykologických středisek. Po téměř třiceti letech důkladného a poučeného studia se masarykovským badatelům pod vedením doc. Jiřího Brabce podařilo v podstatě dokončit souborné čtyřicetisvazkové vydání Masarykových spisů a dát je tak do rukou i příštím generacím.

Sto let od vzniku Československé republiky nám klade otázku, kolik z toho, co její tvůrci vložili do jejích základů, stále trvá. Myslím si, že je to především masarykovská koncepce demokracie jako smyslu dějin. Přes všechny historické zlomy a peripetie, jimiž za ta léta náš stát prošel, je to silný proud demokratického myšlení, který je v české společnosti neustále přítomen a který koriguje občasně výkyvy k extrémním pólům. Je to určité specifikum, jež nás odlišuje od jiných evropských národů.

OB: *Děkuji Vám za rozhovor, pane doktore. A děkuji Vám také za všechny společné chvíle strávené v redakci Filosofického časopisu. Ne vždy jsme se na všem shodli, přesto bych Vám nyní ráda řekla, že hlavně díky Vám věřím, že „ideály humanitní“ nejsou odbytou záležitostí, která patří minulosti. Představuji si je tak trochu jako Vás, který mi je ztělesňujete: mají již svůj věk, ale přesto v žádném případě nejsou odtazitým ideálem. Naopak – jsou stále inspirativní, stále vyvolávají otázky. A přes jejich pevnost je vždy provází laskavost a především nezdolný optimismus. A ve Vašem případě je zdobí také humor, který přináší do života radost.*

Jménem celé redakce Vám, milý pane doktore, přeji k devadesátým narozeninám jen to nejlepší. Nebo snad lépe a konkrétněji: Vám i Vaším blízkým, především Vaší paní, která slaví své 90. narozeniny spolu s Vámi, ba dokonce ve stejný den, všichni v redakci přejeme co nejpevnější zdraví a co nejvíce životního optimismu.